

Наталія ОВЧАРЕНКО,
кандидат філологічних наук,
доцент Донбаського державного
педагогічного університету

ТЕОРЕТИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ТЕРМІНОСИСТЕМ

УДК 811.161.2'373'06

У статті розглянуто механізми творення термінів, провідні принципи та шляхи формування термінологічних систем і деякі особливості цього процесу, окреслено значущість їх для повного багатоаспектного аналізу термінології.

Ключові слова: термін, терміноодиниця, термінологія, термінологічна система.

Сучасні науки про світ, суспільство й різні галузі його життя удосконалюються, взаємозбагачуються, продукують нові дисципліни на перетині тих, які існують тривалий час. Відтак з'являються нові й нові підмови науки, здатні «відображати базові поняття, категорії та концепти, а також специфіку об'єктів, суб'єктів, процесів і явищ конкретної галузі знань і діяльності людини, що номінуються» [6, с. 6]. Матеріали сучасних досліджень із проблем термінології засвідчують, що її теоретичне підґрунтя, вивчення усталених галузевих терміносистем, дослідження механізмів формування прогресивних систематизованих сукупностей одиниць термінологічної лексики й далі привертають до себе увагу. У цій царині поряд зі здобутками спостерігаємо й певні прогалини. Зокрема досі невисвітленими лишаються теоретичні передумови дослідження термінології, що є запорукою створення потрібної й достатньої характеристики певної термінологічної системи, а також дає змогу спрямувати теоретичну інформацію у прагматичну площину. З'ясування порушеної теми становить мету нашої статті.

Українська термінологія пройшла тривалий і складний шлях свого становлення, розв'язуючи проблеми, спричинені об'єктивними умовами на кожному з етапів розвою вітчизняної фахової лексики. Сучасний етап розвитку термінології характеризує окреме коло проблем, до розв'язання яких, за спостереженням Г.Наконечної, простежується кілька підходів; вони спонукають сучасних українських термінологів глибше за попередників розробляти теорію терміна як мовного знака у складі термінологічної системи:

- формальний, для якого головним є кількісний показник – оперативне видання термінологічних словників;
- етнографічний, що ґрунтується на ідеї відродження національної термінології НТШ та Інституту української наукової мови, тобто повернення до сучасної української термінології давніх термінів;
- консервативний, спрямований на збереження української термінології періоду радянської доби за принципом «реальної мови»;
- інтернаціональний, який надає перевагу запозиченням з англійської та інших західноєвропейських мов і прагне активного «насичення» терміносистем іншомовною лексикою й далі;
- поміркований, що передбачає впорядкування термінології з урахуванням історичних, національних, політичних чинників та вироблення на їхній основі оптимального варіанта [8, с. 52–53].

У мовознавстві співіснують різні бачення поняття «термін», а спроби лінгвістів сформулювати оптимальне визначення цього багатогранного феномену лишаються малорезультативними. Тому терміном нині називають такі сукупності слів: «1) деякі групи лексики та діалектології; 2) групи лексики, пов'язані з професією людей, крім науки й техніки; 3) спеціальну лексику промислів та ремесел; 4) спеціальну лексику науки, техніки, сільського господарства; 5) наукові терміни (тобто власне терміни) тощо» [10, с. 146].

Приблизники одного з поглядів, відштовхуючись од спільних якостей слова як найменшої смислової одиниці й терміна (цілісність, відокремленість, вільне відтворення в мовленні, участь у побудові висловлювань), зосереджують увагу на нормативних характеристиках цього останнього (моносемічність, точність, лаконічність, системність, емоційна нейтральність, незалежність від контексту тощо) (див. праці Б.Головіна, В.Даниленко, Т.Канделаки, Т.Кияка, Р.Кобріна, Д.Лотте та ін.). Такий підхід заперечує сама термінологічна практика, адже в досліджених дотепер термінологічних системах значна частина термінів не відповідає комплексові наведених вимог, оскільки ці одиниці вступають у синонімічні відношення, є багатозначними або багатокомпонентними назвами тощо.

Дехто з лінгвістів (Г.Винокур, С.Гриньов, Л.Капаназе, В.Лейчик та ін.) дотримується дескриптивного (функціонального) підходу, вважаючи терміни словами з особливою функцією. З огляду на це роль терміна може виконувати будь-яке слово, а функція терміна розглядається або як його істотна ознака (Г.Винокур), або як одна з інших якостей, хоча й не визначальна (В.Лейчик та ін.).

На думку П.Флоренського, термін – це варіант звичайного слова або спеціально створеної одиниці, яка поєднала в собі якості слова-першооснови зі специфічними ознаками [13].

У кожному разі термін означають як слово або словосполучення, що виступає номінативною одиницею і позначає поняття певної галузі знань чи діяльності. Зрозуміло, ідеться «не про те, що між терміном і загальноживим словом можна ставити знак рівності. Безперечно, термін має певні особливості» [6, с. 12]. Саме здатність бути виразником не загального уявлення чи побутового поняття, а наукового, технічного чи професійного поняття є основною ознакою власне терміна. Так, педагогічні

терміни позначають поняття, що стосуються цієї галузі знань, напр.: *вища освіта, сімейне виховання, спільне навчання, система освіти, самовиховання, професійна орієнтація, професійно-технічна освіта, колектив учнівський, інститут, заочна освіта, важковиховуваність, асистент, аспірантура, зміст освіти, земські школи, політехнічна школа, порівняльна педагогіка, магістр, педагогічна майстерність, педагогіка співробітництва* та ін. [3].

За концепцією В.Лейчика, «термін утворюється на основі одиниці певної природної мови, тобто лексична одиниця цієї мови є субстратом терміна» [7, с. 89], утім термін слід розглядати тільки як явище на перетині мови, логіки, відповідної галузі знань чи діяльності, філософії, наукознавства тощо, не зводити лише до його субстрату. Із порівняння функцій слова і терміна видно, що, функціонуючи в терміносистемі, термін реалізує своє термінологічне значення, але його функціональна структура сформована на основі субстрату (слова).

Чіткої межі між термінами і загальноновживаною лексикою немає. Термінологічна лексика вторинна щодо загальноновживаної, їй властива певна штучність, вона часто містить компоненти свідомого впливу, проте між загальнонародною мовою і термінологією не спиняється процес взаємообміну у формі термінологізації й детермінологізації. «Слова, що термінологізуються, хоч би як поривали свої зв'язки із загальнономовною системою, входячи в особливу систему термінів, зберігають усе ж можливість відновлення колишніх відтінків значення і здатність до нових семантичних рухів» [1, с. 39]. Лексико-семантична варіативність лексичної одиниці не може не впливати на термінологічне значення, яке є основним для терміна. Цим пояснюється наявність у термінології семантичних явищ, на перший погляд, не притаманних цьому шару лексики.

Через брак спільного погляду на сутність поняття «термін» немає його єдиної дефініції, яку визнала б більшість термінологів. Відомі й широко цитовані визначення терміна акцентують на одній з ознак, яку їхні автори вважають основною.

Виходячи з трактування цього поняття, що охоплює низку конструктивних ідей вітчизняних і зарубіжних науковців, а також із власного досвіду вивчення цього питання, розглядаємо термін як створене, запозичене або взяте із загальнонародної мови слово чи словосполучення, що виражає поняття науки, спеціальних галузей знань і діяльності людини, покликане номінувати об'єкти і процеси й одночасно слугувати засобом пізнання навколишнього світу, має чіткі семантичні межі і входить до термінологічної системи.

Термінологія твориться приблизно так само, як інші лексико-семантичні підсистеми літературної мови. У цьому переконує аналіз специфіки формування й розвитку галузевих терміносистем української мови. Одноставною є також позиція лінгвістів щодо найпоширеніших джерел термінотворення.

До основних джерел формування термінів традиційно зараховують поняттєвий апарат давніх галузей знань (філософії, логіки, математики тощо) і

порівняно молодих наук, а також загальноновживану лексику. Дослідники галузевих термінологій зазначають, що основну частину термінологічних назв становлять слова, які є результатом вторинної номінації, тобто виникли у процесі переосмислення питомих чи запозичених слів.

Переосмислення слова загальнонародної мови або терміна іншої галузі слід відмежовувати від механічного перенесення наукового поняття, а з ним і терміна до терміносистеми на стадії її формування.

Створюються й одиниці, які раніше не функціонували в мові. Саме в термінології поширені «авторські» терміни, що їх сконструювали фахівці відповідної галузі, вчені із засобів мови, які, на їхню думку, найбільш адекватні для позначення того чи того поняття. Прикладом «штучності» термінів є символослова, утворені з використанням літер грецького, латинського алфавітів, спеціальних математичних позначень, графічних знаків. До найістотніших особливостей позамовних засобів належать абсолютна умовність, штучна прийнятність і свідомо закріпленість [4]. Так, у мінералогічній термінології, яку ми дослідили, представлено 40 найменувань на зразок *β-узбекит, скаполіт № 55, байерит II, нсута-MnO₂, слюда 6H, мінерал Ц, хлорид ITki, молибденіт 3R, кальцит-μ, кальціогільгарит 2M (Cс), мінерал Q, φ-гідрогетит* тощо. Цікаво, що виникнення символотермінів зумовлює творення похідних від них термінів, наприклад, юкстапозитів (пор.: *ε-залізо – залізо-εпсилон*) [9, с. 52].

Отже, терміни творяться одним із двох способів – це вибір з апробованих в інших терміносистемах одиниць мови, здатних найадекватніше передати зміст поняття, або постання на основі слів і словосполучень, які вже є у мові; «...лексичною сировиною для таких похідних термінів служать внутрішні ресурси мови, куди може входити як корінна лексика, так і повністю засвоєні запозичені елементи» [5, с. 107].

За рахунок внутрішніх ресурсів мови науково-технічні терміни створюються кількома основними способами: йдеться про надання наявним словам нових значень, побудову похідних термінів за допомогою деривативних афіксів, складання основ терміноелементів, формування термінологічних словосполучень, абревіатур.

Дослідники відзначають розширення використання абревіатур, що пов'язують, зокрема, з появою нових понять, номінованих багатокомпонентними словосполученнями. У цих умовах, хоч абревіатури виступають лише умовним позначенням об'єкта чи явища, вони цілком здатні забезпечувати виконання основних функцій терміна, що реалізує відомий принцип економії мовних засобів. Використання абревіатур і словосполучень віддзеркалюють дві протилежні закономірності термінотворення, зумовлені, з одного боку, складністю понять, номінувати які найточніше можуть багатокомпонентні терміни, а з другого – прагненням до економії, спричиненим пришвидшенням процесу комунікації та збільшенням кількості інформації в сучасному світі [6, с. 16].

Загальні особливості виникнення термінів показують, що саме у використанні певних способів номі-

нації яскраво виявляється регулярність творення термінів, можливість свідомого впливу на цей процес.

Названі способи творення термінологічних одиниць поширені різною мірою, і в кожному конкретному випадку надається перевага тому з них, який, на думку продуцента нового найменування, найкраще відображає сутність номінованого об'єкта чи явища. Саме такий термін зможе стати органічною одиницею організованої системи взаємопов'язаних і взаємозумовлених елементів, об'єднаних у лексико-семантичні групи та лексико-семантичні підгрупи, які визначаються на підставі денотативних ознак. Членами цієї системи є «сукупність термінів, пов'язаних один з одним на поняттєвому, лексико-семантичному, словотвірному... і граматичному рівнях» [2, с. 78].

Системно досліджували термінологію Д.Лотте, В.Никифоров, Г.Головін, Р.Кобрін, О.Суперанська, Н.Подольська, Н.Васильєва, Т.Кияк та ін. У працях А.Крижанівської, Г.Мацько, Т.Панько, Л.Симоненко та багатьох інших вітчизняних лінгвістів термін розглядається як одиниця специфічної лексичної системи з особливостями мовної природи, семантики, словотворення, морфології та функціонування. Як особлива частина лексики термінологія є багатим ґрунтом для спостереження явищ усєї лексичної системи мови.

Під поняттям «термінологія» в сучасному науковому обігу розуміють:

1) науку про терміни (нині, очевидно, можна вважати усталеною назвою «термінознавство»);

2) мовні одиниці фахового використання у складі загального мовного фонду або групи слів спеціальної лексики, яка за певними критеріями протистоїть іншим шарам лексики («українська термінологія», «термінологія української мови»);

3) групу слів-термінів, що обслуговує певну галузь науки чи техніки.

Таку багатозначність пояснюють визначеністю місця кожної термінологічної одиниці як у мові в цілому, так і в субмові зокрема. «Термін є невід'ємним елементом системи, якщо під системою розуміти впорядковану сукупність елементів цілого, між котрими існує обов'язковий і тривкий зв'язок.

Саме системність є однією з найважливіших умов існування терміна» [5, с. 11].

Різні дефініції поняття «терміносистема» визначають її як певним чином замкнене і відокремлене утворення або, навпаки, таке, що значною мірою (на 85 %) складається зі слів інших фахових мов чи мови загалом, основна ж увага приділяється з'ясуванню механізмів організації терміносистем. З цього приводу автори першого українського підручника з термінознавства зазначають: «Основною змістовою, а водночас і концептуальною проблемою при дослідженні термінологічних систем є виявлення детермінантів, що приводять до організації термінів у системі, специфічних засад, зв'язків і відношень у кожній конкретній системі, її особливої якості, встановлення закономірностей структури, функціонування і розвитку цієї системи» [10, с. 179].

На шляху від стихійно утвореної сукупності термінів до галузевої термінологічної системи відбувається групування терміноодиниць і встановлення між ними відношень, які відображають систему понять відповідної галузі. Є думка, що такий процес має винятково штучний характер, а термінологія – це штучно сформований лексичний пласт, одиниці якого мають обмеження у вживанні й оптимальні умови для існування та розвитку [12, с. 8]. Основу терміносистеми утворюють базові терміни на позначення типових галузевих категорій і понять, які часто є номінативними одиницями, запозиченими із загальноживаної мови та інших підмов науки і виробництва або загальнонаукового термінологічного фонду (йдеться про терміни типу *аналіз, синтез, компонент, модель, показник, класифікація, ракурс, метод, методологія, парадигма* тощо) [11].

Для створення термінологічних систем важливі обидві групи чинників, що впливають на процес системоутворення: позамовні (потреба в номінації галузевих понять) і лінгвістичні, пов'язані насамперед із різноманітністю поняттєвих відносин.

Отже, у термінознавстві створено теоретичні підвалини для подальших досліджень формування термінологічних систем української мови, що дає поштовх до докладного і глибокого аналізу спеціалізованих систем термінів, які розвиваються.

Література

1. Брагина А. Рецензия на кн.: Лопатин В.В. Рождение слова: неологизмы и окказиональные образования. – Москва: Наука, 1973 / А.Брагина // Русский язык в школе. – 1974. – № 3.
2. Головин Б. Лингвистические основы учения о терминах / Б.Головин, Р.Кобрин. – Москва: Высш. шк., 1987.
3. Гончаренко С. Український педагогічний словник / С.Гончаренко. – К.: Либідь, 1997.
4. Даниленко В. Еще раз к вопросу о кратких вариантах терминов / В.Даниленко // Культура речи в технической документации. – Москва: Наука, 1982.
5. Д'яков А. Основи термінотворення: Семантичні та соціолінгвістичні аспекти / А.Д'яков, Т.Кияк, З.Куделько. – К.: КМ Academia, 2000.
6. Ивина Л. Лингво-когнитивные основы анализа отраслевых терминосистем (на примере англоязычной терминологии венчурного финансирования) / Л.Ивина. – Москва: Академический Проект, 2003.
7. Лейчик В. О языковом субстрате термина / В.Лейчик // Вопросы языкознания. – 1986. – № 5.
8. Наконечна Г. Українська науково-технічна термінологія. Історія і сьогодення / Г.Наконечна. – Л.: Кальварія, 1999.
9. Овчаренко Н. Способи номінації і словотворення у сучасній українській мінералогічній термінології: дис. ... канд. філол. наук / Н.Овчаренко. – Дніпропетровськ, 1996.
10. Панько Т. Українське термінознавство / Т.Панько, І.Кочан, Г.Мацюк. – Л.: Світ, 1994.
11. Російсько-український словник наукової термінології: Спільні науки / Й.Андерш, С.Воробйова, М.Кравченко та ін. – К.: Наук. думка, 1994.
12. Суперанская А. Общая терминология: Вопросы теории / А.Суперанская, Н.Подольская, Н.Васильева. – Москва: Наука, 1989.
13. Флоренский П. Термин / П.Флоренский // Вопросы языкознания. – 1989. – № 1, 3.